

The history of encyclopediagraphy: Past traditions, current trends, future directions

Mohammad Ali Salmani Nodoushan*

Abstract

This paper draws on a simple language to introduce the history of the origins of encyclopedias, their diachronic developments, and the evolution of the science of encyclopediagraphy. Encyclopediagraphy, as a scholarly way of retaining human knowledge, has sought to collect, document, keep, and transfer human knowledge since ancient times. Its incremental evolution has continued through the dark ages, into the renaissance era, further into the age of the print technology, and still further into the age of electronics so that today we can consider encyclopedias as a unique genre. The paper argues that dictionaries, lexicons or encyclopedic dictionaries, as well as encyclopedias cannot be considered different entities, but that they are in an inclusional distribution of the type already well known in the algebra of sets. Ramifying human knowledge into the three categories of linguistic, conceptual and encyclopedic knowledge types, the paper suggests that clear borders can be drawn among dictionaries, lexicons, and encyclopedias. It is also argued that the term encyclopedia has come about as the result of the merging of the phrase *encyclopaedia* on the part of scholars during the renaissance. A short description of *Akashic Records* has also been presented at the end of the paper.

Keywords: Compendium, Conceptual Knowledge, Dictionary, History of Lexicography, Linguistic Knowledge

---

*Associate Professor, Institute for Humanities and Cultural Studies, Encyclopedia Compiling Research Center. Email: m.nodoushan@ihcs.ac.

Date received: 2021/07/18

Date of acceptance: 2022/02/25

Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌ات امروزی و مسیرهای پیش رو

*محمدعلی سلمانی ندوشن

چکیده

این مقاله تلاش دارد تاریخچه پیدایش دانشنامه‌ها و سیر تطور تاریخی و فرگشت علم دانشنامه‌نگاری را به زبانی ساده در اختیار خوانندگان خویش بگذارد. دانشنامه‌نگاری به عنوان یک روش علمی برای گردآوری، مستندسازی، حفظ و انتقال دانش بشری به نسل‌های آتی در جهان باستان آغاز گردید اما در قرون وسطی، دوره رنسانس، عصر صنعت چاپ در دنیای پس از رنسانس و دوران رسانه‌های دیجیتال به مرور به صورت بطنی ولی پیوسته تکوین پیدا کرد، به گونه‌ای که امروزه می‌توان از دانشنامه‌نگاری به عنوان یک گونه تخصصی از کاربرد زبان سخن گفت. مقاله عنوان می‌کند که فرهنگ‌ها، فرهنگ‌های توصیفی و دانشنامه‌ها آثار متفاوتی نیستند بلکه رابطه میان آنها از نوع توزیع اشتراکی در ریاضیات مجموعه‌هاست و این آثار مرجع بسته به نوع دانشی که ارائه می‌کنند، قابل دسته‌بندی هستند. در این مقاله ضمن تقسیم‌بندی دانش بشری به سه دسته دانش زبان‌شناختی، مفهومی و دایره‌المعارفی، سعی شده است مرز میان فرهنگ‌ها، فرهنگ‌های توصیفی و دانشنامه‌ها به روشنی ترسیم گردد. مقاله به یک خطای ترجمه‌ای در دوره رنسانس نیز اشاره می‌کند که در اثر آن واژه انسایکلوپدیا به اشتباه خلق شد و رایج گردید. در انتهای مقاله، موضوع رکوردهای آکاشیک نیز مطرح گردید و توضیح مختصری درباره آن داده شده است.

کلید واژه‌ها: تاریخچه دانشنامه‌نگاری، دانش زبان‌شناختی، دانش مفهومی، فرهنگ‌لغت، کامپندیوم/کشکول.

---

* دانشیار پژوهشکده دانشنامه‌نگاری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران.

m.nodoushan@ihcs.ac

تاریخ پذیرش مقاله ۱۴۰۰/۱۲/۰۶

تاریخ دریافت مقاله ۱۴۰۰/۴/۲۷

۱- مقدمه

دانشنامه که به آن دایره‌المعارف یا گاهی کشکول/کامپندیوم (Compendium) نیز می‌گویند به هر اثر مرجعی اطلاق می‌شود که خلاصه‌ای از دانش موجود را، بسته به ماهیت عمومی یا تخصصی خود، در خود گردآوری کند (Hartmann & James, 1998). دانشنامه‌های عمومی خلاصه‌ای از دانش و شناخت عمومی انسان از تمامی حوزه‌های علم و معرفت را در بر می‌گیرند، اما دانشنامه‌های تخصصی صرفاً در یک شاخه تخصصی از علم و معرفت به گردآوری دانش موجود برای اهل فن در همان حوزه معرفتی و علمی می‌پردازند. هر دانشنامه مجموعه‌ای از مقالات دانشنامه‌نگاری است و هر مقاله آن به طور معمول بین ۴۰۰۰ الی ۱۲۰۰۰ واژه را دربرمی‌گیرد. مقالات موجود در دانشنامه‌ها اغلب به صورت الفبایی پشت سر هم قرار می‌گیرند، هرچند ممکن است دانشنامه‌هایی را نیز یافت که مقالات خود را به صورت حوزه‌های موضوعی (thematic categories) خوشه‌بندی کرده باشند و یا تلفیقی از هر دو (ابتدا موضوعی و سپس الفبایی) را به کار گرفته باشند (Hartmann & James, 1998).

دانشنامه‌ها را می‌توان بر اساس معیارها و متغیرهای مختلفی از سایر آثار علمی متمایز دانست. عمده این متغیرها عبارتند از:

۱- زبان: گونه زبان به کار رفته در دانشنامه‌ها از سایر آثار علمی متمایز است و می‌تواند زبان محلی، ملی یا بین‌المللی را شامل شود.

۲- اندازه: دانشنامه‌ها می‌توانند مشتمل بر تنها یک جلد یا چندین جلد باشند.

۳- هدف: هدف خلق دانشنامه‌ها با هدف خلق سایر آثار علمی یا مرجع متفاوت است.

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

۴- چشم‌انداز و هدف فرهنگی-گفتمانی: دانشنامه‌ها ممکن است با منظوره‌های فرهنگی و گفتمانی متفاوتی خلق شوند که عمده آنها عبارتند از مقاصد ایدئولوژیک، آموزشی، کاربردی، همجه‌ای/هژمونیک و غیره.

۵- سیاق قلم: نویسندگان دانشنامه‌ها اغلب اشخاص حقوقی هستند و اشخاص حقیقی نویسنده دانشنامه‌ها نیز از تسلط و جامعیت و مرجعیت علمی بالاتری نسبت به سایرین برخوردارند.

۶- مخاطبان: مخاطبان دانشنامه‌ها از نظر علایق، سطح سواد، پیش‌زمینه‌ها و توانمندی‌ها ممکن است با مخاطبان سایر آثار متفاوت باشند.

۷- فن‌آوری خلق و نشر: دانشنامه‌ها می‌توانند به صورت نسخ خطی، چاپی و یا الکترونیکی خلق شده و انتشار یابند.

دانشنامه‌ها در فرایند تحول و تطور تاریخی خود به شکلی که ما امروزه آنها را می‌شناسیم، وجود نداشته‌اند و در طول زمان به تدریج تکوین یافته‌اند. هدف اصلی این مقاله، مرور تاریخیچه شکل‌گیری دانشنامه و تحولات و تطور تاریخی آن و نیز چشم‌انداز پیش روی ماست — البته بجز آنچه در ایران اتفاق افتاده و در سایر مقالات همین نشریه به آنها پرداخته شده است (برای مثال، آل‌داود، ۱۴۰۰؛ اسمعیلی، ۱۴۰۰؛ حبیبی، ۱۴۰۰؛ سجادی، ۱۴۰۰؛ عاصی، ۱۴۰۰). نویسنده مقاله سعی خود را بر آن معطوف داشته است که با زبانی ساده مطالب مربوط به این موضوع را به گونه‌ای به نگارش در آورد که مخاطب غیرمتخصص نیز از آن بهره‌بردار.

۲- تفاوت دانشنامه‌ها با فرهنگ‌ها

قبل از ورود به بحث تاریخیچه دانشنامه‌نگاری، ضروری است تمایز میان دانشنامه‌ها و فرهنگ‌ها را یادآوری کنیم. به زبان ساده، رابطه میان فرهنگ و دانشنامه از نوع توزیع

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۵

اشتراکی (pqq) در ریاضیات مجموعه‌ها یا همان ریاضیات جدید است (Stoll, 1979). این بدان معنی است که فرهنگ‌ها زیرمجموعه دانشنامه‌ها هستند و هر آنچه فرهنگ نامیده شود، بخشی از دانشنامه نیز می‌تواند باشد، اما برعکس آن صادق نیست. به بیان دیگر، دانشنامه‌ها علاوه بر دانش موجود در فرهنگ‌ها، دانش‌های دیگری را نیز شامل می‌شوند که در حیطه فرهنگ‌ها قرار نمی‌گیرند (Béjoint, 2000). بدین ترتیب می‌توان گفت که آنچه دانشنامه را از فرهنگ متمایز می‌سازد، ماهیت محتوایی آنهاست. نمودار شماره ۱ رابطه میان فرهنگ‌ها و دانشنامه‌ها را به صورت شماتیک نشان می‌دهد:

نمودار شماره ۱. نمایش شماتیک رابطه میان فرهنگ‌ها و دانشنامه‌ها (به پیشنهاد همین نویسنده)

به طور کلی دانش بشری به سه دسته دانش زبان‌شناختی (Linguistic Knowledge)، دانش مفهومی (Conceptual Knowledge) و دانش دایره‌المعارفی (Encyclopedic Knowledge) تقسیم می‌شود (Gruber, 1985). مراد از دانش زبان‌شناختی ما از واژگان، عبارتست از آنچه درباره نحوه نگارش، ریشه لغوی، تلفظ، هجانبندی، معانی تحت‌اللفظی و استعاری، مترادف‌ها، متضادها و هم‌خانواده‌ها، تعاریف مختلف، نقش و کاربرد آنها می‌دانیم. منظور از دانش مفهومی، تعاریف توصیفی بسیط و علمی از واژگان و مفاهیم است که اغلب در قالب واژه‌نامه‌ها یا فرهنگ‌های توصیفی تدوین می‌شوند. به

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

همین سیاق، منظور از دانش دایره‌المعارفی یا دانشنامگی آن بخش از توصیف، تشریح، یا معنای واژه یا مفهوم است که صرفاً در حوزه زبان و کاربرد آن (از تلفظ تا هجابندی و ریشه‌شناسی و معانی متفاوت و دستور و نقش و کاربرد) قرار نگیرد بلکه علاوه بر آن، ناظر بر شناخت و درک علمی یا عمومی ما از آن واژه یا مفهوم نیز باشد (Gruber, 1985). هر اثر مرجعی را که این گونه از دانش را در خود گردآوری کند، می‌توان در گروه دانشنامه‌ها طبقه‌بندی کرد. به بیان دیگر، هر اثر مرجعی را که همزمان مشتمل بر دانش‌های زبان‌شناختی، مفهومی و دایره‌المعارفی باشد، می‌توان دانشنامه دانست. بنابراین، تمایز میان فرهنگ‌ها، و دانشنامه‌ها را می‌توان به این شکل خلاصه کرد: فرهنگ‌ها، بر خلاف دانشنامه‌ها، صرفاً به گردآوری الفبایی دانش زبان‌شناختی مربوط به واژگان و مفاهیم می‌پردازند.

فرهنگ‌های توصیفی که گاه در زبان انگلیسی به آنها لکسیکان (Lexicon) نیز گفته می‌شود، حداقل میان فرهنگ‌ها و دانشنامه‌ها هستند و در آنها برای هر مدخل، تعریفی بسیط (اغلب در تعداد واژگان محدود و کمتر از ۲۰۰ واژه و گاه تا ۴۰۰ واژه برای هر مدخل) ارائه می‌شود؛ برای مثال تعداد واژگان به کار رفته در مداخل «فرهنگ توصیفی نظریه انتقادی» (*A Dictionary of Critical Theory*) را ببینید (Buchanan, 2010). فرهنگ‌های توصیفی، در مقایسه با فرهنگ‌ها، اطلاعات بیشتری را در خصوص هر مدخل در اختیار خواننده یا کاربر خود قرار می‌دهند که مشتمل بر دانش مفهومی است، اما در مقایسه با دانشنامه‌ها اطلاعات بسیار کمتری را ارائه می‌کنند. در حقیقت، نوع دانشی که خواننده از فرهنگ‌های توصیفی دریافت می‌کند از نوع دانش مفهومی است (Cowie, 2009). از همین روست که واژه مدخل را برای فرهنگ‌ها و فرهنگ‌های توصیفی استفاده می‌کنیم حال آنکه برای دانشنامه‌ها از واژه مقاله بهره می‌گیریم. به بیان

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۷

دیگر، فرهنگ‌ها و فرهنگ‌های توصیفی مجموعه‌ای از مداخل هستند حال آنکه دانشنامه‌ها مجموعه‌ای از مقالات تلقی می‌شوند.

۳- ریشه‌شناسی واژه دانشنامه

واژه دانشنامه در زبان یونانی کُی‌نی (یونانی عمومی دوران باستان) به شکل انکی‌کلیوس‌پائیدیا (Ἐγκυκλιῶ αἰτίαι α) نوشته می‌شد و به معنی آموزش عمومی یا آموزش همگانی بود (Cowie, 2009). واژه انکی‌کلیوس (Ἐγκυκλιος) در عبارت فوق به معانی (۱) مدور، (۲) تکرار شونده، (۳) عمومی یا (۴) مورد نیاز همیشگی است. واژه پائیدیا در این عبارت (αἰτίαι α) نیز به معنی آموزش یا تربیت کودک است. کاربرد این دو واژه در کنار هم در عبارت انکی‌کلیوس‌پائیدیا به معنی دانش کامل یا آموزش جامع بوده است (Liddell & Scott, 1961).

ادعا می‌شود که ادغام این دو واژه و کاربرد آنها به صورت یک واژه واحد در اثر خطایی رخ داده است که تصحیح‌کنندگان نسخ خطی مارکوس فابیوس کوئینتیلیانوس (Marcus Fabius Quintilianus) در ۱۴۷۰ مرتکب شده‌اند (Franklin-Brown, 2012). مصصحان آثار کوئینتیلیانوس عبارت فوق را به صورت تنها یک واژه واحد و به شکل انکی‌کلوپائیدیا (enkyklopaedia) به کار بردند و این شبه‌واژه غلط، به معادل لاتینی برای انکی‌کلیوس‌پائیدیا تبدیل شد. این واژه ابداعی جدید بعدها و از قرن پانزدهم میلادی به این سو به زبان انگلیسی راه یافت و رواج پیدا کرد. از آن زمان تا امروز، انگلیسی‌زبانان تصور می‌کنند متفکران یونان باستان، مارکوس فابیوس کوئینتیلیانوس و نیز گایوس پلینیوس سکوندوس (Gaius Plinius Secundus)، ملقب به پلینی بزرگ، نویسندگانی بوده‌اند که دانشنامه‌ها را به عنوان گونه خاصی از زبان به رشته تحریر در می‌آورده‌اند

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

(Franklin-Brown, 2012). صحت ادعای فوق را می‌توان با نگاه به نامه‌ای که فرانسیسکوس پوچیوس (Franciscus Puccius) در حدود سال ۱۴۹۰ به آگنولو آمبروگینی یا آنجلو آمبروجینی (Angelo Ambrogini) ملقب به پولیتیانوس (Politian) نوشته است، تأیید کرد که در آن از وی به دلیل نگارش «میسلانی» (Miscellanea) تشکر و تمجید کرده است. پوچیوس در این نامه عبارت کامل انکی کلیوس پائیدیا (Ἐγκκκκλιο ααιίί α) را برای توصیف میسلانیا به کار برده است—هر چند میسلانیا با تعاریف امروزی از دانشنامه، در واقع دایره‌المعارف یا دانشنامه نیست بلکه یک کشکول است.

در قرن شانزدهم ابهامات زیادی در خصوص نحوه نگارش و نقش دستوری واژه انکی کلپائیدیا وجود داشت. برای نمونه، می‌توان به کاربرد واژه‌های زیر اشاره کرد:

(۱) انسایکلوپائیدیا (Encyclopaediam) توسط جاکوبوس فیلوموسوس (Jacobus Philemusus) در ۱۵۰۸؛

(۲) انسایکلوپیدیا (Encyclopedia) توسط یوهان گئورگ تورمایر (Johann Georg Turmair) ملقب به یوهانس آونتینوس (Johannes Aventinus) یا آونتین (Aventin) در ۱۵۱۲؛

(۳) کایکلوپائیدیا (Kyklopaideia) توسط یواخیموس فورتیوس رینگلبرگیوس (Joachim Fortius Ringelbergius) در ۱۵۳۸ و ۱۵۴۱؛

(۴) انسایکلوپائیدیه (Encyclopaediæ) توسط پائولوس اسکالوشیوس دُ لیکا (Paulus Scalichius de Lika) ملقب به پُل اسکالیش (Paul Skalich) در ۱۵۵۹؛

(۵) انسایکلوپائیدیا (Encyclopaedia) توسط گرگور رایش (Gregor Reisch) در

۱۵۰۳

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌ات امروزی ... / ۹

(۶) سایکلوپائیدیا (Cyclopaedia) توسط ساموئل آیزنمنگر (Samuel Eisenmenger)

در ۱۵۸۵.

از قرن هفدهم به این سو، واژه انسایکلوپیدیا — با دو نگارش متفاوت در گویش‌های بریتانیایی (Encyclopaedia) و آمریکایی (Encyclopedia) — پذیرفته و رایج شد.

۴- تاریخچه دانشنامه‌نگاری

قدمت دانشنامه‌ها به بیش از ۲۰۰۰ سال می‌رسد. دانشنامه، آن‌گونه که امروز می‌شناسیم، از تکوین و فرگشت فرهنگ لغت به وجود آمد و در قرن هیجدهم تکامل یافت. فرهنگ، همان‌گونه که در بالا گفته شد، اطلاعات محدودی را درباره واژگان و اغلب در قالب دانش زبان‌شناختی ارائه می‌کند، اما دانشنامه اطلاعات دقیق و عمیقی را درباره موضوعات و حوزه‌های شناخت و اغلب در قالب مقالات و دانش دایره‌المعارفی به دست می‌دهد. مقالات دانشنامه‌نگاری می‌توانند نقشه‌ها، تصاویر، آمار، ویدیوها، و حتی اطلاعات کتاب‌شناسی را نیز در خود داشته باشند. هدف دانشنامه اقناع مخاطب نیست بلکه گردآوری و ارائه دانش موجود درباره حوزه‌ها و موضوعات معرفتی است. اگر سیر تحول و تطور تاریخی و تکوین دانشنامه‌نگاری را در زمان و به صورت خطی دنبال کنیم، پنج مرحله را می‌توان مشاهده کرد: (۱) دوران باستان، (۲) دوران قرون وسطی، (۳) دوران نوزایی و رنسانس، (۴) دوران مدرن و (۵) عصر دیجیتال. در بخش‌های بعد به مرور هر یک از این دوره‌ها می‌پردازیم.

۴-۱- دوران باستان

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

یکی از قدیمی‌ترین دانشنامه‌های موجود کتابی است با عنوان *تاریخ طبیعی* (*Naturalis Historia*) به قلم گایوس پلینیوس سکوندوس ملقب به پلینی بزرگ که از دوران روم باستان تا به امروز برجای مانده است (Beagon, 2010). وی متکلم رومی بود که در قرن اول میلادی این اثر عظیم علمی را در سی و هفت فصل به رشته تحریر درآورد. موضوعات مختلفی که پلینی بزرگ در *تاریخ طبیعی* به آنها پرداخته است مشتمل بر تاریخ طبیعی، معماری، شفا و طب، جغرافیا، زمین‌شناسی، و سایر جنبه‌های محیط زندگی وی در آن روزگار است. پلینی در دیباچه اثر خود عنوان می‌کند که در *تاریخ طبیعی* به گردآوری ۲۰۰۰۰ حقیقت علمی از ۲۰۰۰ اثر مختلف به قلم بیش از ۲۰۰ نویسنده متفاوت اقدام کرده است. این کتاب عظیم در حد فاصل سال‌های ۷۷ تا ۷۹ میلادی منتشر شده است. اگرچه، پلینی بزرگ فرصت نیافت آن را ویرایش کند و در اثر فوران کوه آتشفشان وزوو در سال ۷۹ میلادی جان خود را از دست داد (Beagon, 2010).

یکی دیگر از دانشنامه‌نویسان دنیای باستان مارکوس فابیوس کوئینتیلیانوس است که اثر دوازده جلدی او با عنوان *اصول بلاغت* (*Institutio Oratoria*) در حدود سال ۹۵ میلادی منتشر شده است. وی در این اثر به ارائه نظریات و راهکارهای عملی خود در باره فن بیان و اصول بلاغت و سخنوری پرداخته و تشریح کرده است که چگونه می‌توان این اصول و مهارت‌ها را به سخنوران آتی آموزش داد. *اصول بلاغت*، آموزش فن سخنوری از گهواره تا گور را در بر می‌گیرد. کوئینتیلیانوس پیش از این اثر، دانشنامه دیگری را نیز با عنوان *علل بلاغت فاسد* (*De Causis Corruptae Eloquentiae*) نوشته بود که مفقود گردیده است (Murphy, 1987).

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۱۱

پس از پلینی بزرگ و کوئینتیلیانوس تا دوران قرون وسطی نیز آثار دانشنامه‌ای کم‌اهمیت دیگری در جهان غرب به رشته تحریر درآمده است که به دلیل اهمیت کم و قابل اغماض آنها از حوصله این مقاله خارج هستند. تاثیر پلینی بزرگ و کوئینتیلیانوس بر دانشنامه‌نگاری در دنیای غرب، تاثیری شگرف بوده و در دوران قرون وسطی نیز رویکرد آنها به دانشنامه‌نگاری مطمح نظر و مورد تقلید دانشنامه‌نویسان قرار گرفته است.

۴-۲- دوران قرون وسطی

ایزیدوروس هیسپالنسیس (Isidorus Hispalensis) (ت. ۵۶۰؛ و. ۶۳۶) ملقب به ایزیدور سیویلی (Isidore of Seville)، اسقف اعظم منطقه سویل در اسپانیا، عالم و متفکری است که وی را به عنوان اولین و شاید معروف‌ترین دانشنامه‌نویس دوره قرون وسطی و آخرین دانشمند جهان باستان نام برده‌اند (Montalembert, 1860). مهمترین اثر دانشنامه‌ای وی ریشه‌شناسی (*Etymologiae*) نام دارد که در حدود ۶۳۰ میلادی نوشته شده و مداخل آن مشتمل بر گزیده‌هایی از آثار کلاسیک بی‌شماری از دنیای باستان و عصر معاصر وی است (Throop, 2005). این اثر در ۴۴۸ فصل و در بیست جلد به رشته تحریر در آمده است. عمده شهرت این اثر به واسطه نقل قول‌ها و گزیده‌هایی از آثار ارزشمند کلاسیک است که ادعا می‌شود اگر وی آنها را گردآوری نکرده بود، امروزه ما به آنها دسترسی نمی‌داشتیم که همین مطلب نشان می‌دهد که جایگاه دانشنامه و دانشنامه‌نگاری برای حکومت‌ها تا چه اندازه باید رفیع و مورد احترام باشد. همچنین از

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

ایزیدور سویلی به عنوان کسی یاد می‌شود که ویرگول، نقطه و دو نقطه را اختراع و در نگارش وارد کرده است (Hazrat, 2020).

رابانوس مائوروس مگنتیوس (Rabanus Maurus Magmentius) (ت. حدود ۷۸۰؛ و. ۸۵۶) که با نام‌های هرابانوس (Hrabanus) و نیز ره‌ابانوس (Rhabanus) نیز شناخته می‌شود، یکی دیگر از دانشنامه‌نویسان دوران قرون وسطی است. وی یک راهب فرانکیشی بندیکتی است و اثر دایره‌المعارفی مشهور وی درباره ماهیت اشیاء (*De Rerum Naturis*) نام دارد (Hanson, 2007). وی این اثر خود را با الهام از ریشه‌شناسی ایزیدور سویلی و تقلید از سیاق و سبک آن نوشته است. وی آثار دانشنامه‌ای دیگری نیز در زمینه‌های مختلف، از الهیات گرفته تا تسلیحات و نظامی‌گری دارد که همگی آنها را به تقلید از سیاق دانشنامه‌نویسی ایزیدور نوشته است.

یکی دیگر از آثار دانشنامه‌ای این دوران که بیشتر ماهیت یک فرهنگ توصیفی را داراست، *دانشنامه سودا* (*Σοῦδα* به انگلیسی *Suda*) نام دارد که از آن به عنوان دانشنامه بیزانسی نیز نام برده می‌شود. این دانشنامه در قرن دهم میلادی نوشته شده است و مشتمل بر ۳۰۰۰۰ مدخل درباره جهان باستان در اطراف مدیترانه است. نگارش این اثر به سویداس (Suidas) نسبت داده شده است ولی صحت این ادعا تا کنون تأیید نشده است. این دانشنامه به زبان یونانی نوشته شده و اثری است که حد فاصل میان دانشنامه و فرهنگ دستوری قرار می‌گیرد و از همین رو نوعی فرهنگ توصیفی است. این دانشنامه، علاوه بر معانی و توصیفات ارائه شده از مداخل، اطلاعاتی را نیز در خصوص تاریخ و زندگی در امپراتوری بیزانس به دست می‌دهد (Herbermann, 1913). شاید *دانشنامه سودا* یکی از نخستین دانشنامه‌هایی باشد که در آن مداخل به صورت الفبایی (هر چند نه به صورت کاملاً دقیق) ردیف شده است. اشکالات جزئی در این خصوص

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۱۳

شامل جابجایی مصوت‌های زبان یونانی است که ترتیب الفبایی مداخل را اندکی مخدوش کرده است.

در سایر نقاط اروپا نیز در قرون وسطی برخی از دانشمندان تلاش کردند تمام معرفت و دانش بشری در حوزه‌های خاص معرفتی و یا در تمامی حوزه‌ها را گردآوری کنند. مهم‌ترین این دانشمندان عبارتند از جیوانی دا سانگیمینیانو (Giovanni da Sangiminiano)، پیئر برسوئیر (Pierre Bersuire)، برونو لٲینی (Brunetto Latini)، سیدراک (Sydrac)، رادلفوس آردنز (Radulfus Ardens)، وینسنتیوس برگوندوس (Vincentius Burgundus)، و بارتولومیوس انگلیکوس (Bartholomaeus Anglicus). با اینکه دانشنامه‌نگاری در آن عصر کاری مردانه بود، اما برخی از زنان نیز به این امر روی آوردند که از آن جمله می‌توان از هیلدگارد فون بینگن (Hildegard von Bingen) در آلمان آن روزگار و هرادا لندزبرگنسیس (Herrada Landsbergensis) در اطیش آن عصر نام برد. از میان دانشنامه‌های نگارش شده این اندیشمندان، مهم‌ترین آنها دانشنامه‌های آینه بزرگ (Speculum Maius) به قلم وینسنتیوس برگوندوس و خصوصیات اشیاء (De Proprietatibus Rerum) به قلم بارتولومیوس انگلیکوس هستند. این دانشنامه‌ها در میانه قرن سیزدهم تالیف گردیده‌اند (Paulmier-Foucart, 2002).

در جهان اسلام نیز در دوره قرون وسطی دانشنامه‌های متعددی گردآوری و تالیف گردیده است. گروهی از اندیشمندان مسلمان با عنوان اخوان الصفا (برادران پاکی یا برادران طهارت) که از فلاسفه و اندیشمندان ساکن در بصره عراق بودند، در نیمه دوم قرن دهم میلادی (در حدود سال ۹۶۰ میلادی) — و در بعضی از اقوال در نیمه اول قرن یازدهم — دانشنامه‌ای را با عنوان رسائل اخوان الصفا (Encyclopedia of the Brethren of Purity) در ۵۲ مجلد به رشته تحریر در آوردند که عمده آثار بعد از خود

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

را تحت تاثیر شگرفی قرار داده است. برخی از متفکران غربی لقب نوافلاطونیان مسلمان را به برادران پاکی داده‌اند (Wightman, 1953). ادعا می‌شود که افکار و اندیشه‌های این متفکران و رسائل *اخوان الصفا* بر متفکران بعد از آنها از جمله ابن عربی تأثیرات عظیمی داشته است. برخی از محققان نگارش رسائل *اخوان الصفا* را به اسماعیلیه نسبت داده‌اند، هر چند ادريس عمادالدین از مبلغان ساکن در یمن آن عصر، مدعی شده است که نگارش این رسائل توسط احمد بن عبدالله بن محمد بن اسماعیل بن جعفر صادق (ع) صورت گرفته که در شروع دوران طلایی اسلام و در دوران حکومت عباسی در تبعید به سر می‌برد (Leaman, 2015). این رسائل موضوعات متنوعی را دربر گرفته و مشتمل بر حکمت موجود در خصوص ریاضیات، موسیقی، نجوم، علوم طبیعی، اخلاق، سیاست، مذهب و حتی جادوگری هستند (Walker, 1998). به طور کلی می‌توان این رسائل را در چهار حوزه معرفتی دسته‌بندی کرد: (۱) ریاضیات، (۲) علوم طبیعی، (۳) علوم منطق و روان‌شناسی، و (۴) علوم الهیات. از سایر آثار دانشنامه‌ای شاخص جهان اسلام در دوران قرون وسطی می‌توان به آثار ابوبکر (محمد بن زکریا) رازی به ویژه *الحاوی*، آثار ابن سینا به ویژه *قانون در طب* و *دانشنامه علایی* و ۲۷۰ جلد اثر به قلم الکندی اشاره کرد. همچنین آثار طبری، مسعودی، ابن رشد، و ابن خلدون در این زمره قرار می‌گیرند.

در توران (چین کنونی) نیز در دوران سلطنت خانواده سانگ که از ۹۶۰ تا ۱۲۷۹ میلادی طول کشید، در قرن یازدهم میلادی دانشنامه چهار کتاب *معظم سانگ* (Four *Great Books of Song*) به نگارش درآمد. محتوای این دانشنامه مشتمل بر آثار ادبی است. چهارمین دانشنامه از این مجموعه مشتمل بر ۹/۴ میلیون حرف الفبای چینی است و در ۱۰۰۰ مجلد نوشته شده است. سنت دانشنامه‌نگاری بر پا شده در دوره سلطنت

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۱۵

سانگ تا قرن هفدهم میلادی پا بر جا ماند و در طی این قرون، حاکمان چین صدها دانشنامه‌نویس را به استخدام گرفتند تا دانشنامه‌های عظیمی را در آن سرزمین تالیف کنند (Murray, 2009). عظیم‌ترین دانشنامه‌ای که در چین نوشته شد، *دانشنامه یونگل* (*Yōnglè Dàdì ān*) بود که تا سال ۲۰۰۷ میلادی بزرگترین دانشنامه جهان تلقی می‌شد اما در این سال رکورد آن را دانشنامه آنلاین ویکی‌پدیا شکست. تالیف *دانشنامه یونگل* به سفارش امپراتور یونگل از خانواده سلطنتی مینگ در ۱۴۰۳ آغاز گردید و در ۱۴۰۸ کامل شد. این دانشنامه مشتمل بر ۲۲۹۳۷ طومار است و در ۱۱۰۹۵ جلد نوشته شده است (Kuiper, 2006).

نکته جالب در خصوص تمامی دانشنامه‌های نوشته شده در دوران قرون وسطی آن است که هیچ‌یک نام انسایکلوپدیا (Encyclopaedia) بر خود نداشتند و عناوین آنها با عباراتی مانند آینه‌ای به (*Speculum maius* یا *Speculum universale*)، در باب ماهیت (*De natura* یا *De naturis rerum*) و یا گنجینه (*Trésor*) آغاز می‌شدند (Paulmier-Foucart, 2002). همچون *دانشنامه سودا* که در بالا به آن اشاره شد، یکی از نخستین دانشنامه‌هایی که تمامی مقالات موجود در آن صرف‌نظر از موضوع و حوزه معرفتی و شناختی آنها به صورت الفبایی مرتب شده است، دانشنامه تمام چیزهای خوب (*Omne Bonum*) را جیمز لُ پالمر (James le Palmer) (ت. قبل از ۱۳۲۵ میلادی؛ و. احتمالاً ۱۳۷۵ میلادی) نوشته که در قرن چهاردهم در لندن منتشر شده است. این دانشنامه در یک دوره چهار جلدی به صورت نسخه خطی تحریر گردیده است و مشتمل بر ۱۱۰۰ فولیو (کاغذ با ابعاد ۸/۵ در ۱۳ اینچ) است و ۶۵۰ تصویر را نیز در خود دارد (Sandler, 1996).

۳-۴- دوران نوزایی و رنسانس

دوره رنسانس عصر نوزایی و شکوفایی پرسرعت فرهنگی، هنری، اقتصادی و سیاسی اروپا محسوب می‌شود و توافق تاریخ‌نویسان بر آن است که در قرون چهارده تا هفده میلادی رخ داده است. در این عصر، فلسفه و هنر و ادبیات جهان باستان که در پی استیلای عصر تاریکی و قرون وسطی (از ۴۷۶ میلادی تا شروع قرن ۱۴) و جنگ‌های صلیبی و کتابخانه‌سوزی‌ها و کتاب‌سوزی‌ها و همه‌گیری‌ها (به ویژه طاعون سیاه) و جهل و قحطی بر اروپا به دست فراموشی سپرده شده بود، مجدداً احیاء و بازشناسایی شده و مورد استقبال متفکران و روشنفکران قرار گرفت. عصر رنسانس شاهد پیدایش برخی از برجسته‌ترین متفکران، نویسندگان، سخنوران، دانشمندان و هنرمندان در تاریخ حیات بشر بوده است و سفرهای اکتشافی دریانوردان مشهور — از جمله فردیناند ماژلان (Ferdinand Magellan)، کریستوفر کلمبوس (Christopher Columbus)، مارکو پولو (Marco Polo)، هرناندو د سوتو (Hernando de Soto)، آمریگو واسپوچی (Amerigo Vespucci)، خوان پونسه د لئون (Juan Ponce de León)، واسکو نونز د بالبوآ (Vasco Núñez de Balboa) — نیز اروپای این عصر را با سرزمین‌ها و فرهنگ‌های جدید و ناشناخته در تماس و ارتباطات تجاری قرار داد (Monfasani, 2016).

در حقیقت شروع عصر رنسانس با شکل‌گیری مکتب انسان‌گرایی (یا اومانیزم) در فلورانس در ایتالیای اوایل قرن چهاردهم بود که انسان را دارای کرامت ذاتی دانسته و در مرکز جهان و هستی خویش قرار می‌داد و تاکید می‌کرد انسان بایستی پیشرفت‌های خود در عرصه‌های آموزش، هنرهای کلاسیک، ادبیات و علم را ارج نهاد (Burke, 1990). رنسانس ابتدا ایتالیا و سپس فرانسه و پس از آن تمام اروپا را درنوردید و در این میان نقش خانواده مدیچی (Medici) و ادیبان و مخترعان و دانشمندان و متفکرانی

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۱۷

همچون فرانچسکو پترارک (Petrarca Francesco)، جیووانی بوکاجیو (Giovanni Boccaccio)، لئوناردو داوینچی (Leonardo da Vinci)، دسیدریوس ایراسموس (Desiderius Erasmus)، مارتین لوتر (Martin Luther)، رنه دکارت (René Descartes)، گالیلیو گالیله (Galileo Galilei)، نیکلاس کوپرنیکوس (Nicolaus Copernicus)، تامس هابز (Thomas Hobbes)، جفری چوسر (Geoffrey Chaucer)، دانته (Dante)، نیکلو ماکیاولی (Niccolò Machiavelli)، ویلیام تیندال (William Tyndale)، تیتیان (Titian)، ویلیام بیرد (William Byrd)، جان میلتون (John Milton)، ویلیام شکسپیر (William Shakespeare)، دوناتلو (Donatello)، ساندرو بوتیچلی (Sandro Botticelli)، رافائل (Raphael) و میکل‌آنژ (Michelangelo) بسیار برجسته است (Starn, 1998).

چنین تحول‌شگرفی در علوم و هنرها و اندیشه و اکتشافات منجر به خلق حجم عظیمی از دانش گردید که ضروری بود تمام آن به ثبت رسیده و برای آیندگان به یادگار گذاشته شود. جالب آن‌که اختراع گوتنبرگ (Gothenburg) سوئدی یعنی صنعت چاپ در این عصر اتفاق افتاد و انقلاب عظیمی را در نگارش دانشنامه‌ها به همراه آورد و به آن سرعت و سهولت بخشید. لازم به یادآوری است که برخی از مورخان اختراع چاپ را به چینی‌ها نسبت می‌دهند (Carter, 1955) و برخی دیگر به مسلمانان (Bulliet, 1987) و به ویژه ایرانیان (Jahn, 1970). در همین عصر بود که پلوتارک (Plutarch) با خوانش اشتباه خویش از عبارت انکی‌کلیوس پائیدیا از روی آثار مارکوس فابیوس کوئینتیلیانوس (و نیز آثار گایوس پلینیوس سکوندوس) برای نخستین بار واژه انسایکلوپیدیا را ابداع کرد و پس از وی این واژه در لاتین و سپس انگلیسی رایج گردید.

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

وقایع‌نگاری نورنبرگ (*Nuremberg Chronicle*) یکی از اولین دانشنامه‌های نوشته شده در دوران نوزایی است و مشتمل بر تصاویر فراوان و مطالب متنوع در باره تاریخ و جغرافیا و اشخاص مهم تاریخی است. در این دانشنامه از قالب‌های چوبی کنده‌کاری شده برای خلق ۶۴۵ تصویر استفاده شده است (Landau & Parshall, 1994) و بخش‌هایی از مطالب آن نیز بازخوانی‌هایی از متون مزامیر مقدس و کتب دینی قدیم (مانند عهد عتیق و سیر/اعداد) است. نگارش این اثر در سال ۱۴۹۳ پایان یافت و ابتدا هارتمان شیدل (Hartmann Schedel) آن را به زبان لاتین به رشته تحریر درآورد اما گیورگ آلت (Georg Alt) آن را به آلمانی ترجمه کرد. وقایع‌نگاری نورنبرگ اولین دانشنامه غیرخطی است که برای انتشار آن از صنعت چاپ استفاده شده است (Wilson, 1976). برخی از نسخه‌شناسان بجای استفاده از واژه دانشنامه، دایره‌المارف یا انسایکلوپدیا برای وقایع‌نگاری نورنبرگ، آن را اینکیونبولوم (*incunabulum*) — کتاب چاپی قدیمی — تلقی کرده‌اند چون بر خلاف سنت رایج نوشتن آثار به صورت نسخ خطی، برای نخستین بار از صنعت چاپ در خلق یک اثر استفاده شده بود (Green, McIntyre, & Needham, 2011). واژه اینکیونبولوم را نخستین بار پزشک هلندی، آدریائس دِ یونگه (Adriaen de Jonghe) ملقب به هادریانوس یونیوس (Hadrianus Junius) (ت. ۱۵۱۱؛ و. ۱۵۷۵)، به‌کار برده است (Glomski, 2001).

اختراع صنعت چاپ در این دوران، این امکان را به‌وجود آورد که دانشنامه‌ها در بیش از یک نسخه منتشر شوند (امری که تا پیش از این و در دوران نسخ خطی ممکن و عملی نبود). از همین رو، هر محقق، دانشمند یا علاقمندی می‌توانست نسخه‌ای از دانشنامه مورد علاقه خویش را داشته باشد و همین امر به نگهداری و حفاظت از دانشنامه‌ها و بقای آنها تا امروز کمک شایانی کرده است. صنعت چاپ، انتشار آثار

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۱۹

دانشنامه‌گی حتی بعد از مرگ نویسنده اصلی آنها را نیز میسر ساخت و برای مثال دانشنامه دلپذیری پرهیز از اشیاء (*De expetendis et fugiendis rebus opus*) به قلم جورجیوس والا (*Georgius Valla*) — ملقب به جورجیو والا (*Giorgio Valla*) — (ت. ۱۴۴۷ در پیاچنزا؛ و. ۱۵۰۰ در ونیز) پس از مرگ او بوسیله آلدوس پیوس مانیوشیوس (*Aldus Pius Manutius*) — ملقب به آلدو پیو مانوتسیو (*Aldo Pio Manuzio*) — (ت. ۱۴۴۹؛ و. ۱۵۱۵) در ونیز ایتالیا در ۱۵۰۱ منتشر شد (*Valla, 1501*). والا در این دانشنامه، دانش ریاضیات ارشمیدسی یونان باستان را گردآوری کرده است که قبلاً مفقود اما در عصر وی مجدداً کشف و ترجمه شده بود.

همانند والا، گرگور رایش (ت. ۱۴۶۷؛ و. ۱۵۲۵) آلمانی نیز دانشنامه فلسفه مارگاریتا (*Margarita Philosophica*) را گردآوری کرد که در ۱۵۰۳ منتشر شد (*Meurer, 2007*). این دانشنامه اثر جامعی است که هفت حکمت باستان را (عمدتاً حکمت‌های یونانی)، که به هنرهای آزاد (*artes liberales*) مشهور بودند، یکجا گردآورده است (*Kimball, 1995*). فیثاغورس عنوان کرده بود که نظم ریاضی و هندسی بر جهان هستی حاکم است و شاگردان وی اندیشه‌ها و افکار او را در قالب چهار حکمت (۱) نجوم، (۲) ریاضیات، (۳) هندسه، و (۴) موسیقی تدوین کرده بودند (*Tubbs, 2014*). در قرن چهارم دولت-شهر آتن در یونان اهمیت زیادی به سخنوری و خطابه می‌داد و از همین رو مهارت در فنون خطابه از اهمیت بیشتری نسبت به چهار حکمت پیشین بهره‌مند شد. بنابراین (۵) بلاغت، (۶) دستور/گرامر، و (۷) منطق/دیالکتیک نیز به آنها افزوده شد و حتی از نظر اهمیت بالاتر از آنها قرار گرفت و بدین ترتیب هفت حکمت یونان باستان پدیدار گشت (*Ruckdeschel, 2019*). رایش در دانشنامه فلسفه مارگاریتا آنچه از

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

هفت حکمت بازیابی شده بود را یک جا گردآورده و به همین دلیل، دانشنامه وی پل ارتباطی ما با جهان یونان باستان تلقی می‌شود.

همان گونه که پیشتر گفته شد، هیچ‌یک از دانشنامه‌های نوشته شده در دوران قرون وسطی، عنوان انسایکلوپدیا بر خود نداشتند (Paulmier-Foucart, 2002) و این واژه نخستین بار در دوره نوزایی در اثر اشتباه پلوتارک در خوانش عبارت دو واژه‌ای یونانی انکی کلیوس پائیدیا اختراع شده و به سرعت رواج یافت. نخستین اثری که در دوره رنسانس عنوان انسایکلوپدیا را بر خود دید، دانشنامه‌ای بود با عنوان عجیب و بسیار طولانی *انسایکلوپدیا و دنیای آموختن، یعنی تمام هنرها، علوم، فلسفه کار خویش را به تنهایی می‌کند، و تفکیک نمایه‌ها* (*Encyclopedia orbisque doctrinarum, hoc est*) (Cummings, *omnium artium, scientiarum, ipsius philosophiae index ac divisio*) (2014). این دانشنامه را یوهان گئورگ تورمایر (ت. ۱۴۷۷؛ و. ۱۵۳۴) ملقب به یوهانس آونتینوس (که به اختصار آونتین نیز نامیده می‌شود) در ۱۵۱۷ گردآوری کرده است. وی فیلسوف و تاریخ‌دان آلمانی در باواریا بود (Dünninger, 1977). او نیز همچون پلوتارک واژه انسایکلوپدیا را در عنوان اثر خود به کار برد، هر چند این واژه خوانشی اشتباه از عبارت دو واژه‌ای یونانی انکی کلیوس پائیدیا بود. به این ترتیب، دوران رنسانس را می‌توان دوره‌ای دانست که در آن واژه انسایکلوپدیا در اثر یک اشتباه، ابداع گردیده و رواج یافت و امروزه واژه‌ای کاملاً پذیرفته شده و رایج است — که این موضوع، پرسش اساسی را در باره ضرورت و جایگاه بخش واژه‌سازی در فرهنگستان مطرح می‌کند.

یکی دیگر از دانشنامه‌نویسان دوره رنسانس که نقش مهمی در پیشرفت تاریخ دانشنامه‌نگاری در این عصر داشته است، پزشک و فیلسوف انگلیسی، سر تامس براون

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریانات امروزی ... / ۲۱

(Sir Thomas Browne) است که او نیز همچون پلوتارک و آونتین از واژه انسایکلوپدیا در دیباچه اثر خویش با عنوان *خطاهای فاحش (Pseudodoxia Epidemica)* در سال ۱۶۴۶ استفاده کرده است. وی در این اثر به بررسی مغالطات در منطق و خرافات در مذهب در روزگار خویش پرداخته، آنها را اپیدمی شبه‌خرد و شبه‌حکمت محسوب کرده و با قاطعیت مردود دانسته است (Dunn, 1950). این اثر قرن هفدهمی یکی از تاثیرگذارترین دانشنامه‌ها در آن عصر بود و زمینه را برای پیدایش عصر روشنگری پس از رنسانس فراهم کرد. دانشنامه *خطاهای فاحش*، بر خلاف دانشنامه‌های الفبایی، از ساختار پذیرفته شده عصر رنسانس استفاده کرده است که نظم تصویری آن روزگار از هستی (از کوچکترین و کمترین اجزاء تا بزرگترین و بیشترین یا به بیان دیگر، جماد، نبات، حیوان، انسان، نجوم، هستی) را مبنای نظم‌بخشی به دانشنامه می‌دانست. این تفکر در عصر رنسانس به «مقیاس خلقت» (Scale of Creation) معروف بود. به این ترتیب، دانشنامه‌ها در دوره رنسانس از یکی از دو نظام (۱) الفبایی و یا (۲) مقیاس خلقت برای نظم‌بخشی به محتوای خویش استفاده کرده‌اند. دانشنامه *خطاهای فاحش* سر تامس براون از پر فروش‌ترین آثار علمی در اروپای آن روزگار محسوب می‌شود که به زبان‌های فرانسه، هلندی و آلمانی نیز ترجمه شد و در ۱۶۷۲ میلادی به چاپ پنجم نیز رسید.

با قدرت‌گیری مسیحیت پروتستان در پی روشنگری‌های مارتین لوتر، کلیسای قدرتمند کاتولیک که خود را در موضع ضعف می‌دید اقدام به برگزاری دادگاه‌های تفتیش عقاید کرد و بیشتر متفکران و دانشمندان و صاحبان قلم که خود را بر سر دو راهی انتخاب میان مرگ یا سکوت می‌دیدند، یکی از آن دو راه را انتخاب کردند و بیشتر آنها زبان در کام کشیدند و قلم‌ها را در نیام (Harris, 1999). عوامل دیگری که به

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

کاهش سرعت دانشنامه‌نگاری در اواخر عصر رنسانس انجامید، عبارتند از: عوامل مالی، تجاری، حقوقی و اندیشه‌ای. سودجویی ناشران (به ویژه در آلمان) که دانشنامه‌هایی را به فروش می‌رساندند که بخشی از نظم الفبایی آنها ناقص بود، نیز به این عوامل دامن زد (Loveland, 2012). در دوره رنسانس، طبقه متوسط علاقه فراوانی به دانشنامه‌ها نشان می‌دادند، اما ناشران سودجو برای کسب درآمد بیشتر بسیاری از نسخه‌ها را به صورت ناقص عرضه می‌کردند و همین امر منجر به کاهش اقبال مردم به دانشنامه‌ها شد. از سوی دیگر، هر ناشر به تنهایی نمی‌توانست از عهده هزینه‌های انتشار دانشنامه‌ها بر آید؛ از همین رو، چندین ناشر با هم همکاری می‌کردند تا بتوانند انتشار دانشنامه‌ها را ادامه دهند. از آنجائی که همه ناشران امکانات، وسواس و دقت یکسانی نداشتند، این اتحاد نیز به ضرر رواج دانشنامه‌ها تمام شد و به افول دانشنامه‌نگاری در اواخر این عصر انجامید (Loveland, 2012). رقابت مالی و حسادت‌های میان ناشران و عدم وجود قانون مدون مالکیت معنوی نیز از دیگر عواملی بودند که مشکلات فراوانی را برای رشد دانشنامه‌ها ایجاد کردند و برخی از ناشران بدون اجازه و اختیار قانونی اقدام به بازنشر دایره‌المعارف‌هایی می‌کردند که قبلاً بوسیله ناشران دیگر منتشر شده بود. همه این عوامل منجر به کاهش قیمت نهایی دانشنامه‌ها می‌شد که هرچند برای خواننده خوب بود اما برای نویسندگان و ناشران به دلیل جنبه مالی و برای حکومت‌ها به دلیل روشن شدن ذهن مردم و احتمال بروز شورش و براندازی خوشایند نبود (Loveland, 2012). در نهایت، این عوامل افول دانشنامه‌نگاری را در اواخر عصر رنسانس به همراه داشت.

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۲۳

پس از دوران رنسانس و همزمان با گسترش روزافزون صنعت چاپ و بهبود کیفیت و سرعت انتشار آثار، ایده انتشار دانشنامه‌هایی برای مخاطبان عام در تیراژ بالا مورد استقبال قرار گرفت و شروع این اندیشه به قرن هیجدهم میلادی باز می‌گردد. مهمترین آثار دایره‌المعارفی که در اوایل این دوران تألیف و منتشر گردیدند و مولفین آنها قالب و ساختار امروزی دانشنامه‌ها را مراعات می‌کردند، عبارتند از:

(۱) سیکلوپدیا، یا فرهنگ جهان‌شمول علوم و ادبیات (Cyclopaedia, or Universal Dictionary of Arts and Sciences) به قلم افرام چیمبرز (Ephraim Chambers) در ۱۷۲۸؛
(۲) دانشنامه (Encyclopédie) به قلم دنیس دیدرو (Denis Diderot) و ژان-باپتیست لوران دلمبر (Jean-Baptiste le Rond d'Alembert) در ۱۷۵۰؛
(۳) دانشنامه بریتانیکا (Encyclopædia Britannica) در ۱۷۶۸؛
(۴) دانشنامه بروکهایس (Brockhaus Enzyklopädie) به قلم فردریش آرنولد بروکهایس (Friedrich Arnold Brockhaus) در ۱۷۹۶ (عنوان اولیه آن *Conversations-Lexikon* بود).
چیمبرز در ۱۷۲۸ از الگوی مورد استفاده در *دایره‌المعارف علوم و فنون (Technicum)* به قلم جان هریس (John Harris) در ۱۷۰۴ تبعیت کرد و در واقع سیکلوپدیا، یا فرهنگ جهان‌شمول علوم و ادبیات چیمبرز چیزی جز بازتولید و بسط *دایره‌المعارف علوم و فنون جان هریس* نیست (Collison, 1966) — نیز نک (Bradshaw, 1981). این دانشنامه در حقیقت یک فرهنگ توصیفی بسیط است که علاوه بر بیان معانی اصطلاحات و واژگان علوم و هنرها به ارائه تعاریف بسیط از آنها پرداخته و کل مداخل آن نیز به صورت الفبایی چینش شده است.

از دیگر دانشنامه‌های ارزان قیمت که در این دوران برای مخاطبان عام و توده مردم تألیف شده است می‌توان به *دانشنامه عمومی هارمزورث (Harmsworth's Universal)*

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

(Sir John Alexander Hammerton) به قلم سر جان الکساندر هامرتون در ۱۹۲۱ و *دانشنامه کودکان* (*The Children's Encyclopædia*) به قلم آرثور می (Arthur Mee) در ۱۹۰۸ اشاره کرد. در ایالات متحده آمریکا نیز در دهه‌های ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ دانشنامه‌های عمومی متعددی برای مخاطبان عام منتشر شد که فروش آنها اغلب به صورت اقساطی بود تا همگان بتوانند از آنها بهره‌مند گردند. معروف‌ترین آنها عبارتند از کتاب جهانی (*World Book*) و *دانشنامه فانک اند وگنالنز* (*Funk and Wagnalls*). تخمین زده شده است که بیش از نود درصد فروش این دانشنامه‌ها را ویزیتورهایی انجام دادند که خانه به خانه رفته و به فروش آنها اقدام کرده‌اند (Lynch, 2016). حضور پر رنگ این ویزیتورها در آن روزگار به قدری معمول بود که آنها به موضوع جوک‌های مردم تبدیل شده بودند؛ آنها کتاب نمی‌فروختند بلکه در واقع عرضه‌کننده روش زندگی و آینده و تحرک اجتماعی بودند (Lynch, 2016).

نیمه دوم قرن بیستم شاهد پیدایش دانشنامه‌های تخصصی بود که مخاطبان آنها را متخصصان و طبقه دانشگاهی و پژوهشگر تشکیل می‌دادند. هدف دانشنامه‌های تخصصی ارائه منابع مرجع و موثق برای کسانی بود که به مجموعه دانش تخصصی در حوزه تخصصی و معرفتی خود نیاز داشتند. این سنت تا به امروز نیز ادامه پیدا کرده است و تقریباً هیچ شاخه تخصصی از علوم را نمی‌توان یافت که دست کم یک جلد دانشنامه تخصصی برای آن در دسترس نباشد (Cowie, 2009).

۴-۵- عصر دیجیتال

با پیدایش رسانه‌های دیجیتال و کامپیوترهای شخصی و متعاقب آن جهان اینترنت و فضای مجازی، دانشنامه‌ها وارد بعد جدیدی از حیات خود شدند و فرم کاغذی نشر

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۲۵

رفته رفته جای خود را ابتدا به دیسک‌های سخت و سپس به اینترنت و فضای ذخیره‌سازی ابری داد. نخستین دانشنامه‌ای که بر روی دیسک‌های سخت و به صورت دیجیتال انتشار یافت دانشنامه *انکارتا (Encarta)* بود که در فاصله سال‌های ۱۹۹۳ تا ۲۰۰۹ از سوی شرکت مایکروسافت منتشر می‌شد (Cohen, 2009). فناوری دیجیتال به *انکارتا* اجازه می‌داد نه تنها متون و جداول و نمودارها بلکه ویدیو و فایل‌های صوتی و تصاویر متحرک پانورامایی را نیز برای چند رسانه‌ای کردن مقالات خود به کار گیرد. این امر به مخاطب تجربه دیداری و شنیداری کاملی از موضوعات این دانشنامه را عرضه می‌کرد و برای مثال مخاطبان آن می‌توانستند حضور سه‌بعدی و ۳۶۰ درجه‌ای در کلوسیوم روم باستان را به صورت مجازی تجربه کنند یا دکلمه برخی اشعار رابرت فراست را از زبان خود او بشنوند (Cohen, 2009). *دایره‌المعارف انکارتا* در اواخر حیات خویش به فضای اینترنت مهاجرت کرد و مخاطبان آن بجای خرید دیسک‌های سخت حاوی این دانشنامه، آبونمان آن را خریداری کرده و با استفاده از نام کاربری و کلمه عبور اختصاصی خویش می‌توانستند محتوای مورد نظر خود را به صورت برخط و از طریق شبکه جهانی اینترنت مشاهده و استفاده کنند (Cohen, 2009).

با پیدایش ویکی‌پدیا (*Wikipedia*) در سال ۲۰۰۱، شبکه جهانی ارتباطات (اینترنت) امکانات گسترده خود برای خلق و نشر دانشنامه را بروز داد. یکی از روش‌های به‌کار رفته در خلق دانشنامه ویکی‌پدیا استفاده از امکان برون‌سپاری (*Crowdsourcing*) است، به گونه‌ای تقریباً هر فردی در هر نقطه از جهان که به اینترنت دسترسی دارد می‌تواند در تولید محتوای این دانشنامه به کار گرفته شود. از مزایای برون‌سپاری می‌توان از گسترش نامحدود منابع، محتوا، کنش‌گران، و امکانات لازم برای دانشنامه‌نگاری نام برد (Giles, 2005) اما این امر یک خطر بالقوه عظیم را نیز به همراه دارد: قابلیت اعتماد به

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

وثوق علمی و سندیت محتوا را به شدت پایین آورده منجر به بروز هرج و مرج و آنارشیزم و احتمالاً نشر شبه علم و حتی مطالب دروغ می‌شود، موضوعی که می‌توان عنوان آلودگی اطلاعاتی را بر آن نهاد (Salmani Nodoushan, 2021).

بر خلاف ویکی‌پدیا، دانشنامه‌های برخط دیگری نیز به صورت الکترونیکی در فضای جهانی اینترنت عرضه شده‌اند که کاملاً قابل اعتماد و مورد وثوق هستند و از مشکل آلودگی اطلاعات رنج نمی‌برند. از جمله این دانشنامه‌ها می‌توان به *دانشنامه برخط بریتانیکا (Encyclopædia Britannica Online)* اشاره کرد. محتوای *دانشنامه برخط بریتانیکا* بر خلاف ویکی‌پدیا از طریق برون‌سپاری تهیه نمی‌شود و متخصصان و پژوهشگران دانشگاهی مسئول تالیف و نشر آن هستند. از همین رو، سندیت و اعتبار علمی محتوای آن قابل درک است. دانشنامه‌های تخصصی برخط دیگری نیز در فضای مجازی قابل دسترس هستند که مخاطبان محدودتری نسبت به *بریتانیکا* دارند اما محتوای آنها همچون *بریتانیکا* قابل اعتماد و استناد است. از جمله آنها می‌توان از نسخه الکترونیکی *دانشنامه فلسفه استنفورد (Stanford Encyclopedia of Philosophy)* نام برد.

ایده دانشنامه‌های برخط ایده جدیدی نیست و حتی در دنیای اسطوره‌ها نیز به دانشنامه مشابهی اشاره شده است که برخی نام آن را *رکوردهای آکاشیک (Akashic records)* گذاشته‌اند. برخی نظریه‌پردازان امروزی ادعا می‌کنند که دانش انسانی تنها نمونه کوچکی از محتوای موجود در *رکوردهای آکاشیک* است که از طریق ارتباط تله پاتی ذهن انسان به *رکوردهای آکاشیک* موجود در ابعاد دیگر جهان هستی به دست آمده است. ایده حاکم بر این ادعا آن است که انسان از توان تجرید برخوردار است و می‌تواند در لحظاتی از حیات خویش از همین توان تجرید و خلسه روحی به صورت ناخودآگاه استفاده کرده و به سرچشمه متعالی معرفت موجود در *رکوردهای آکاشیک*

تاریخچه دانشنامه‌نگاری: سنت‌های گذشته، جریان‌های امروزی ... / ۲۷

متصل شده و اندکی از آن حکمت متعالی بر ذهن و قلب او جاری گردد (Ellwood, 1996). عمده مباحث مطرح شده در باره رکوردهای آکاشیک ریشه در تفکر هندوئیسم دارد و از حوصله این مقاله خارج است. این‌که ویکی‌پدیا بتواند در آینده تبدیل به یک رکورد آکاشیک واقعی گردد، موضوعی است که گذر زمان، آن را روشن خواهد ساخت.

۵- نتیجه‌گیری

براساس آنچه در این مقاله به بحث گذاشته شد، می‌توان نتیجه گرفت که دانشنامه‌نگاری در طول حیات و تطور تاریخی خود از دوران باستان تا به امروز فراز و نشیب‌های متعددی را طی کرده است و در ادامه مسیر به سمت الکترونیکی شدن کامل پیش می‌رود. ساختار و قالب دانشنامه‌ها نیز به مرور و در طی فرگشت آنها در طول زمان به طور پیوسته و بطئی دقیق‌تر شده و امروزه شاید بتوان از گونه خاصی از زبان صحبت کرد که می‌توان نام گونه دانشنامه‌نگاری بر آن نهاد. کوتاه سخن آن‌که، دانشنامه‌ها با ما خواهند ماند و در آینده نیز همچون گذشته به‌عنوان منبعی مطمئن از علم و خرد راه‌گشای بشر در مسیر پیش رو خواهند بود. این‌که علم تا کجا پیش رود و آیا روزی می‌رسد که دانشنامه‌های برخط ما همچون ویکی‌پدیا نیز در رکوردهای آکاشیک ادغام شوند، موضوعی است که شاید نسل‌های بعدی شاهد آن باشند.

کتاب‌نامه

- آل داود، سیدعلی (۱۴۰۰). «دانشنامه‌نگاری در دوره قاجار». *مطالعات دانشنامه‌نگاری*، س ۱، ش ۱، صص ۲۹-۴۸.
- اسمعیلی، اصغر (۱۴۰۰). «فرآیند تدوین دایرةالمعارف مصاحب». *مطالعات دانشنامه‌نگاری*، س ۱، ش ۱، صص ۴۹-۶۸.

فصلنامه علمی (مقاله علمی) سال اول، دوره اول، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

- حبیبی، نجفقلی (۱۴۰۰). «دانشنامه‌های کهن ایرانی-اسلامی در سده‌های سوم تا پنجم هجری». *مطالعات دانشنامه نگاری*، س ۱، ش ۱، صص ۹۲-۱۲۶.
- سجادی، سید محمد صادق (۱۴۰۰). «مروری بر دانشنامه‌های دارویی در ایران». *مطالعات دانشنامه نگاری*، س ۱، ش ۱، صص ۱۲۷-۱۴۴.
- عاصی، سید مصطفی (۱۴۰۰). «فرهنگ‌نگاری نوین فارسی با نگاهی به پیشینه تاریخی آن». *مطالعات دانشنامه نگاری*، س ۱، ش ۱، صص ۱۴۵-۱۷۸.
- Beagon, M. (2010). Pliny the Elder. In A. Grafton, G. W. Most, & S. Settis (Eds.), *The Classical Tradition* (p. 745). Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Béjoint, H. (2000). *Modern Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Brddshwꝯ L. E. (1981). John rrr rrs's Lxxooꝯ Tcchnuum. In A. fff krr (Ed.), *Notable Encyclopedias of the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Nine Predecessors of the Encyclopédie* (p. 110). Oxford: Voltaire Foundation.
- Buchanan, I. (2010). *A Dictionary of Critical Theory*. Oxford : Oxford University Press.
- Bulliet, R. W. (1987). Medieval Arabic tarsh: a forgotten chapter in the history of Arabic printing. *Journal of the American Oriental Society*, 107, 427-438.
- Burke, P. (1990). The spread of Italian humanism. In A. Goodman, & A. MacKay (Eds.), *The Impact of Humanism on Western Europe* (p. 2). London: Routledge.
- Carter, T. F. (1955). *The invention of printing in China and its spread westward*. New York: Ronald Press.
- Cohen, N. (2009, March 30). Microsoft Encarta Dies After Long Battle With Wikipedia. *The New York Times*. Retrieved from <https://bits.blogs.nytimes.com/2009/03/30/microsoft-encarta-dies-after-long-battle-with-wikipedia/?apage=2#comment-250889>
- Collison, R. (1966). *Encyclopaedias: Their History throughout the Ages*. New York: Hafner.
- Cowie, A. P. (2009). *The Oxford History of English Lexicography*. Oxford: Oxford University Press.
- Cummings. (2014). Encyclopaedic Erasmus. *Renaissance Studies*, 28(2), 183-204. doi:10.1111/rest.12049
- Dunn, W. P. (1950). *Sir Thomas Browne: A Study in Religious Philosophy*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Dünninger, E. (1977). *Johannes Aventinus. Leben und Werk des bayerischen Geschichtsschreibers*. Förg: Rosenheimer Verlagshaus.
- Ellwood, R. S. (1996). Theosophy. In G. Stein (Ed.), *The Encyclopedia of the Paranormal* (pp. 759-766). Amherst, NY: Prometheus Books.

- Franklin-Brown, M. (2012). *Reading the world: encyclopedic writing in the scholastic age*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Giles, J. (2005, December). Internet encyclopedias go head to head. *Nature*, 438(7070), pp. 900–901.
- Glomski, J. (2001). "Incunabula Typographiae: seventeenth-century views on early printing. *The Library*, 2(4), 336-348. doi:10.1093/library/2.4.336
- Green, J., McIntyre, F., & Needham, P. (2011). The Shape of Incunable Survival and Statistical Estimation of Lost Editions. *The Papers of the Bibliographical Society of America*, 105(2), 141-175. doi:10.1086/680773
- Gruber, J. S. (1985). Lexical, conceptual, and encyclopedic meaning. *Quaderni de Semantica*, 2, 254-267.
- Hanson, V. D. (2007). *Carnage and Culture: Landmark Battles in the Rise to Western Power*. New York: Knopf Doubleday Publishing Group.
- Harris, M. H. (1999). *History of Libraries in the Western World*. Lanham, MD: Scarecrow Press Incorporate.
- Hartmann, R. R., & James, G. (1998). *Dictionary of Lexicography*. London: Routledge.
- Hazrat, F. (2020). *A History of Punctuation*. Sheffield: University of Sheffield.
- Herbermann, C. (1913). Suidas. In *Catholic Encyclopedia*. New York: Robert Appleton Company.
- Jahn, K. (1970). Paper currency in Iran: A contribution to the cultural and economic history of Iran in the Mongol period. *Journal of Asian History*, 4, 101-135.
- Kimball, B. A. (1995). *Orators & philosophers: A history of the idea of liberal education*. New York: College Entrance Examination Board.
- Kuiper, K. (2006). Yongle dadian. In *Encyclopædia Britannica Online*. Chicago, IL: Chicago University Press.
- Landau, D., & Parshall, P. (1994). *The Renaissance Print, 1470–1550*. New Haven: Yale University Press.
- Leaman, O. (2015). Ikhwan al-Safa'. In *The Biographical Encyclopedia of Islamic Philosophy*. New York: Bloomsbury Publishing.
- Liddell, H. G., & Scott, R. (1961). *A Greek-English Lexicon*. New York: Clarendon Press.
- Loveland, J. (2012). Why Encyclopedias Got Bigger . . . and Smaller. *Information & Culture*, 47(2), 233–254. doi:10.1353/lac.2012.0012
- Lynch, J. (2016). *You Could Look It Up: The Reference Shelf From Ancient Babylon to Wikipedia*. London: Bloomsbury Press.
- Meurer, P. H. (2007). Cartography in the German Lands, 1450–1650. In D. Woodward (Ed.), *The History of Cartography (Volume 3)* (pp. 1202–1206). Chicago, IL: University of Chicago Press.

- Monfasani, J. (2016). *Renaissance Humanism, from the Middle Ages to Modern Times*. London: Taylor & Francis.
- Montalembert, C. F. (1860). *Les Moines d'Occident depuis Saint Benoît jusqu'à Saint Bernard [The Monks of the West from Saint Benoit to Saint Bernard]*. Paris: J. Lecoffre.
- Murphy, J. J. (1987). *Quintilian on the Teaching of Speaking and Writing: Translations from Books One, Two, and Ten of the Institutio Oratoria*. Edwardville, IL: Southern Illinois University Press.
- Murray, S. (2009). *The library: an illustrated history*. New York, NY: Skyhorse Publications.
- Paulmier-Foucart, M. (2002). Medieval Encyclopaedias. In A. Vauchez (Ed.), *Encyclopedia of the Middle Ages*. London: James Clarke & Co.
- Ruckdeschel, C. (2019). *On the Nature of the Classical Liberal Arts*. New York: BookBaby .
- Salmani Nodoushan, M. A. (2021). Washback or backwash? Revisiting the status quo of washback and test impact. *Studies in English Language and Education*, 8(2), 1-17.
- Sandler, L. F. (1996). *Omne Bonum: A Fourteenth-Century Encyclopedia of Universal Knowledge*. Chicago, IL: Harvey Miller Publishers.
- Starn, R. (1998). Renaissance Redux. *The American Historical Review*, 103(1), 122–124. doi:doi:10.2307/2650779
- Stoll, R. R. (1979). *Set Theory and Logic*. Mineola, NY: Dover Publications.
- Throop, P. (2005). *sidore of Seville's Etymologies: Complete English Translation*. Vermont: MedievalMS.
- Tubbs, N. (2014). *Philosophy and Modern Liberal Arts Education: Freedom is to Learn*. New York: Palgrave Macmillan.
- Valla, G. (1501). *De expetendis et fugiendis rebus opus*. Venice: Manutius.
- Walker, P. E. (1998). Eḵwnn ll-Şff'. In *Encyclopædia Iranica*. New York: University of Columbia.
- Wightman, W. P. (1953). *The Growth of Scientific Ideas*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Wilson, A. (1976). *The Making of the Nuremberg Chronicle*. Amsterdam: A. Asher & Co. .

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی